

Станіслав СТАСЕВСЬКИЙ,
канд. філол. наук, доцент,
Ганна КОВАЛЬОВА,
асистент

ФРАЗЕОВІДПОВІДІ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ГУМОРИСТИЧНОГО ДИСКУРСУ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ Є. ГУЦАЛА ТА О. ІЛЬЧЕНКА)

Проблема дослідження сміху, гумору, комічного засобами мови останнім часом привертає увагу багатьох науковців, зокрема, таких, як Д.С. Лихачова, М.К. Мінського, В.З. Саннікова та інших. Так, наприклад, на думку вчених, в основі комічного лежить певний відхід від прийнятих норм, який зумовлюється несподіваною появою вторинного змістового плану, що різко контрастує з первинним, а також має своє безпосереднє виявлення як у семантичній, так і у формальній структурі словесних сміхових творів.

Відомо, що гумор володіє ціннісними характеристиками, він тісно переплітається з базовими життєвими орієнтирами, а також є одним із найзручніших способів адаптації людини до певних обставин. У мовознавстві поширена думка про те, що гумор – це “органічна захисна реакція людської психіки, достатньо тонкий і складний емоційний феномен, пов’язаний із виживанням людини як виду, тобто гумор пов’язаний із моральними цінностями людини” [2; 187].

Ціннісні характеристики гумору можна виявити в гумористичному дискурсі, який являю собою текст, що проектується на ситуацію сміхового спілкування. Характерними ознаками такої ситуації, на думку окремих лінгвістів, є такі основні моменти: “комунікативний намір учасників спілкування відійти від серйозної розмови, гумористична тональність спілкування, тобто прагнення скоротити дистанцію та критично переосмислити в м’якій формі актуальні концепти; наявність визначених моделей сміхової поведінки, прийнятої в даній лінгвокультурі” [2; 304–305].

У побудові гумористичного дискурсу важлива роль належить комунікативному наміру. У цьому аспекті необхідно брати до уваги той факт, що в кожному суспільстві є люди, які здатні сприймати жарт у

© С. СТАСЕВСЬКИЙ, Г. КОВАЛЬОВА, 2009

будь-якій мовленнєвій ситуації. Крім цього, важливо врахувати те, що існує певна градація доречності жартів у різних сферах спілкування.

На думку окремих дослідників (О.Д. Шмельов, О.Я. Шмельова та інші), комунікативний намір має декілька ступенів своєї реалізації, а саме: “бажання пожартувати, оцінка адекватності ситуації, вербальне вираження жарту, оцінка реакції адресата” [3; 135].

Метою нашого дослідження є виявлення особливостей функціонування фразеовідповідей у гумористичних творах відомих українських письменників Євгена Гуцала та Олександра Ільченка.

Дослідження *поставленої мети* передбачає реалізацію таких завдань:

- виявити особливості культурно-психологічних характеристик гумористичного спілкування;
- показати особливості виявлення мовного сміху в середовищі стійких словесних комплексів, які виконують роль відповідей на репліки в діалогічному мовленні і які ми іменуємо в даному дослідженні фразеовідповідями.

Із точки зору прагматичного аналізу гумору сприйняття механізму окремої сміхової реакції передбачає проєкцію на виявлення культурно-психологічних характеристик гумористичного спілкування, оскільки цілком зрозумілим є те, що здатність сприймати жарт на якусь дотепну гумористичну репліку співвідноситься не лише з особистісними характеристиками конкретної людини, а також із певними стереотипами поведінки, притаманної тій або іншій культурі.

На наш погляд, у гумористичному дискурсі важлива роль належить фразеологічним одиницям, оскільки вони дають широкий спектр ситуативних проявів жарту. Частина фразем обмежена в соціальному плані тими людьми, які ними користуються; інша частина цих висловів пов’язана з цінностями сільського життя, освіченого міського населення, а також із цінностями всього суспільства.

У семантиці фразеологізмів досить чітко виражаються норми поведінки, які актуалізуються насамперед тоді, коли необхідно зробити вибір між тією або іншою поведінковою стратегією. На думку В.Карасика, “найважливішим протиставленням поведінкових стратегій є контраст між етичними (моральними) і утилітарними нормами поведінки. У першому випадку акцентуються інтереси інших людей, у другому – інтереси індивіда. Ці інтереси взаємопов’язані та певною мірою перебувають у гармонійній єдності, але можливий конфлікт таких інтересів, який, повторюючись, знаходить типове вирішення, що формується в типових оціночних судженнях...” [2; 189].

Будучи різновидом критики, гумор будується на певній системі цінностей. Дотепний вислів, специфічна фраза розраховані не тільки на сміх, але й на виявлення індивідуальних характеристик автора, які знову ж таки залежать певною мірою від загального контексту національної культури.

Значну увагу в новітніх лінгвістичних дослідженнях приділено аналізу мовленнєвих жанрів комічного. Так, на думку Ю.В. Щуриної, “прообразом цих жанрів є жарт у вигляді побутової репліки. Більш складні (вторинні) мовленнєві жанри комічного включають жартівливий афоризм, велеризм, епіграму, анекдот, діалогічну мініатюру. Найбільш складними жанрами комічного визнаються гумористичне або сатиричне оповідання, фейлетон, сатиричний роман” [4; 147].

До вторинних мовленнєвих жанрів комічного можна також долучити пародію, пустомовки та фразеологічні відповіді. Останні з названого ряду в сучасній лінгвістиці досліджені, на жаль, недостатньо.

Як показують дослідження, серед багатого арсеналу засобів мовного сміху є низка мовних жартів, які вирізняються специфічною структурно-семантичною будовою та особливостями утворення. Маємо на увазі групу оціночно-характеризуючих фразем, в основі семантики яких лежить антитеза, що виникає на контрасті слів-компонентів певного вислову.

У контексті сказаного зауважимо, що стилістичний принцип контрасту часто використовується для організації та функціонування іронічних висловів у гумористичних текстах, як-от у Євгена Гуцала:

Авже ж, роман той - сіреньке казна-що, перев'язане шовковим бантиком [Гуцало, 337];

Авже ж, язик – мов ота шкапа, що вівса з їла й воза побила [Гуцало, 317];

Хай Хома розповість, що бачив за океаном, бо ж Матросі страх як кортить послухати, щоб потім бігати по Яблунівці, наче ота гречана каша, хвалитись, що вона з коров'ячим маслом зуміла родитись [Гуцало, 684].

Отже, ціннісні характеристики гумору мають свій вияв у таких висловах, а конкретніше в реакціях інформантів, яким пропонується висловити своє відношення до конкретної ситуації.

Предметом даного дослідження є також ще один вид малодосліджених, проте доволі цікавих, на наш погляд, мовленнєвих жартів, представлених фразеологічними одиницями та фразеологізованими висловами, які ми називаємо фразеологічними відповідями. Специфіка цих словесних комплексів полягає в тому, що вони певною мірою виражають

реакцію на “попереднє слово або слова”, є реплікою співрозмовника, а також мають специфічну комунікативну функцію – бути відповідями на репліки співрозмовників.

Мовленнєва функціональність фразеологічних одиниць, як слушно зазначає Н.Д. Арутюнова, “виключно в умовах діалогічного контексту, що визначається специфікою їхньої семантики, пристосуванням до передачі діалогічної модальності, яка розкриває ставлення того, хто говорить, до висловлювання співрозмовника” [1; 9]. Реалізація фразеологічних одиниць у мовленні відбувається виключно в межах діалогічного тексту. Це, зокрема, визначається особливостями їх семантики, пристосуванням до передачі діалогічної модальності. Ми цілком погоджуємося з думкою Н. Арутюнової, що така модальність “розкриває відношення того, хто говорить, до висловлювання співрозмовника” [1; 12].

Мовленнєвий комізм часто міститься в самій семантико-структурній організації фразеологічних одиниць, що пов'язані з передачею протилежних смислів, відтворенням парадоксальних ситуацій, які в плані вираження підкріплюються художньо-виражальними засобами. Важливу роль у гумористичному дискурсі відіграє структура діалогічної одиниці, яка є своєрідною базою представлення фразеологічних одиниць. Окремі дослідники з огляду на специфіку характеру вживання фразеологічних одиниць залучають їх до розряду контекстуальних одиниць. Ми також підтримуємо цю думку, оскільки вважаємо, що контекст є найкращим способом виявлення особливостей семантики та функціонування фразеологічних одиниць. Крім цього, саме в контексті виявляється співвідношення сміхової функції фразеологічної одиниці з іншими – обслуговуючими етикет мовленнєвих взаємодій у ситуаціях зустрічі при встановленні первинного контакту; оціночною емотивністю тощо.

Одним із справжніх майстрів використання фразеологічних одиниць по праву вважається відомий український письменник Євген Гуцало. Уся мовна тканина його гумористичних творів насичена влучними, дотепними репліками-фразами, які виконують роль відповідей персонажів творів на слова їх співрозмовників. Особливість функціонування фразеологічних одиниць у текстах Є. Гуцала полягає, зокрема, в тому, що в їх семантиці переважно закладено “відхилення від норми”, яке викликається несподіваною появою другого плану змісту, абсолютно протилежного до першого. Так, наприклад, у творах Євгена Гуцала помітною є група оціночно-характеризуючих фразеологічних одиниць, які виражають насмішку над собою:

– Хомонько, думаю, за ту телицю три годи забагато, а так – на осінь та зиму. Якось перебудеш позиченим.

– *Дурний дас, а розумний бере* (“Позичений чоловік”).

Або:

– Як розуміти вашу відповідь?

– *Ох і кучма! Привела наша мати Каленика, та не знає, як звати.* (“Приватне життя феномена”).

Особливість фразеовідповідей полягає також у тому, що в їх семантиці нерідко втілюються певні контрастні смисли, відтворення абсурдних ситуацій, що у свою чергу призводить до створення мовленнєвого комізму. Крім цього, фразеологізм-відповідь наочно демонструє віддалення думки від реальності в іншу площину – у світ нереального.

Як показують дослідження, у творах Є. Гуцала є низка фразеовідповідей, які в семантичному аспекті відтворюють якусь нереальність, неможливість здійснення чого-небудь. Проте такі вислови мають доволі помітне гумористичне забарвлення, як-от:

– До кого ж вона ходила? – цікаво мені почути.

– До Нінки Шарпачки, просила дати Шарпака...

– *Як бабак свисне – тоді бачитиме Шарпака.* (“Позичений чоловік”)

Або:

Одарка теж не цурається страв, гомонить:

– *Коли б шинка крила мала – під небеса б літала* (“Позичений чоловік”).

Або:

– *Авжеж, відказує вівчарик-ковалик, чи то так колишній яблунівський коваль Довбня, з яким ми колись і по чарці перехилили.* – *Курочка бичка народила, поросля крашанку знесло.* (“Позичений чоловік”).

До названої групи можна залучити й інші фразеологізовані відповіді, наприклад:

– Але ж позиченого три години назад ждуть;

– Коли сова з’яструбіє, то вище сокола літає;

– Де голова блудить, там хвіст радить.

Отже, у текстах із фразеовідповідями досить яскраво виражаються норми поведінки як своєрідні стереотипи соціальної взаємодії учасників діалогу в конкретних мовленнєвих ситуаціях.

У гумористичному дискурсі важлива роль належить структурі діалогічної цілісності, оскільки саме тут знаходить свій вияв зіткнення смислів. У силу того, що в змісті діалогічної цілісності лежить миттєвий перепад двох протилежних смислів, досягається сильний ефект несподіваного, який спочатку викликає збентеження, а потім – розуміння жарту.

На думку Л.П. Якубинського, існує два важливі моменти, що є доволі суттєвими при діалогічних формах спілкування. Саме ці моменти сприяють виявленню комунікативно-прагматичної поведінки досліджуваних відповідей-жартів у різних мовленнєвих актах. Л.Якубинський цілком слушно, на наш погляд, вважає, що одним із важливих моментів є “фразеологічні репліки, які закріплені в типових ситуаціях мовлення, шаблонних побутових положеннях (обставинках) і темах житейської розмови”, а другим – “відтворюваність і часта повторюваність фразеореакції – жарту, що використовується в мовленні спонтанно, поза обмірковуванням і контролем, тобто в якості автоматичної діяльності” [5; 27].

У творах відомого українського письменника Олександра Ільченка теж активно функціонують фразеовідповіді. Проте, на відміну від Є. Гуцала, О. Ільченко використовує фразеорепліки частіше з негативним оціночним забарвленням. Наведемо приклади:

– *Яке сьогодні гасло?*

– *В печі погасло! – огризнувся Гордієнко, бо ж сьогоднішнього умовного гасла однокрилівців вони, звісна річ, знати не могли* (“Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця”).

Аналізуючи подібні вислови, звернемо увагу на те, що гумористична функція фразеовідповіді є переважно головною, оскільки одна з її цілей – отримати задоволення від гри словами. Крім цього, фразеовідповіді можуть виконувати й інші комунікативні функції, наприклад, ставлення того, хто говорить, до свого співрозмовника. Причому це ставлення може мати як позитивний, так і негативний характер:

– *А чого це ви до чоловіка причепились?*

– *Не до тебе п’ють, не кажси здоров! – недбало мовив штукатур* (О. Ільченко).

Або:

– *Хто вас прислав?*

– *Не твоє діло, Самійло, про те Гапка зна! – грубо відказав шукач золотих скарбів.* (О. Ільченко)

Окрему групу утворюють фразеовідповіді, які, з одного боку, позбавлені гумористичного тону, а з іншого, – вони сприймаються всіма учасниками діалогу:

Аж раптом зовсім близько хтось пугукнув по-козацькому, по-наському, ось так:

– *Пугу-пугу!*

– *Козак з дугу! – не стримавшись, звично відповів на запорозьке привітання старий Петро Гордієнко...* (“Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця”).

Досліджуючи багатий мовний матеріал творів Є. Гуцала та О. Ільченка, доволі помітним є те, що фразеовідповіді Є. Гуцала часто є авторськими новоутвореннями з різними смисловими відтінками, які, органічно втілюючись у художній текст, надають йому гумористичного звучання. Сміхова функція таких реплік-відповідей пов'язана з оціночною функцією мови. Фразеовідповіді у творах Євгена Гуцала, за нашими спостереженнями, як правило, виражають негативне ставлення до змісту висловлених реплік-стимулів. Мовленнєва поведінка партнера в комунікативному акті вважається недоречною, небажаною, іноді нерозумною, а отже, піддається висміюванню.

Комунікативно-прагматична функція фразеовідповідей полягає, як бачимо, не тільки у створенні сміхового ефекту, але й у відхиленні від відповіді, або в непогодженні з вихідною реплікою другого комунікатора:

Говорить Одарка – як медом мастить, що не слово – то медяник.

– Але ж грошовитого дурня почитують, – кажу (“Позичений чоловік”);

Обличчя ж у мордяки стало від гніву страшне, як Беркові штани навиворіт.

– Я тобі дам хрону до лимону, – сіконув, як ціпом (“Позичений чоловік”);

– А ще кумів не постарались?

– Нащо нам куми – були б тирого, – жартує (“Позичений чоловік”).

Нерідко персонажі творів Євгена Гуцала отримують при спілкуванні певне задоволення від гри словами та від дотепних жартів, як-от:

Лагідно всміхаючись у пишні вуса, радник сказав:

– Пора б уже нам, Хомо, випити по чарці, по парці, та уп'ять по п'ять. Чи не так?

– А я такий чоловік: як візьму, то й вип'ю, – у відповідь усміхнувся грибок маслючок.

– Треба пити чарку до дна, щоб була ще одна, еге ж? – весело допитувався радник.

– Хто не п'є до дна, той не мислить добра, – відповів Хома. (“Приватне життя феномена”).

Або:

– Буває, всякі права в нас порушують, – провадив далі Хома. – Іноді, дивишся, повстають козли, задеруть хвости і біжать у лози. А то, трапляється, чужого теляти не хочуть до свого городу пускати. А хтось хитрий намагається чуже вухо гризти, бо свого не дістане.

– Так, так, Хома, – зрадів почутому радник. – А спершу казав Хома – нічого нема! Мовляв ні хуху ні духу. (“Приватне життя феномена”).

Як показує дослідження, фразеовідповіді є одним із засобів впливу в гумористичному дискурсі. Добір і вживання цих мовних одиниць тісно пов'язується з видом висловлювання та конкретною мовленнєвою ситуацією. Велика заслуга відомих українських письменників Євгена Гуцала та Олександра Ільченка полягає в тому, що їх творчий доробок орієнтований на широкий загал, що дає особливу можливість для реалізації прагмалінгвістичного ефекту (впливу на читачів), вираження якого в кінцевому результаті є сміх.

Отже, гумористичний дискурс – це своєрідний текст, поміщений у ситуацію сміхового спілкування, головними ознаками якої є, з одного боку, комунікативний намір тих, хто спілкується, обійти серйозну розмову, а з другого боку, – прагнення критично переосмислити в коректній формі актуальні концепти, спираючись на визначені моделі сміхової поведінки, які існують в окремій лінгвокультурі. У контексті прагмалінгвістичного аналізу гумору розуміння механізму окремо взятої сміхової реакції передбачає необхідність дослідження гумористичної емпатії. Тут маємо на увазі культурно-психологічні характеристики гумористичного спілкування, оскільки здатність сприймати гумор базується на особистісних якостях людини і на певних поведінкових стереотипах, які є притаманними окремій культурі.

Особливості культурно-психологічних характеристик гумористичного спілкування, на нашу думку, полягають у тому, що гумористична інтенція характеризується лінгвокультурною специфікою: бажання пожартувати залежить від індивідуальних особливостей людини, а власне розуміння жарту значною мірою залежить від загального контексту культури.

Гумористична мовленнєва діяльність ґрунтується на базових ознаках способу спілкування, на відміну від серйозного інформаційного обміну, установлення контакту. Крім цього, така діяльність може бути зміненою в просторі, який окреслюється векторами “дружня – недружня комунікація”, “серйозна – несерйозна комунікація”. За першим вектором у лінгвістиці розрізняють такі основні напрями: серйозне, напівсерйозне, жартівливе, гротескне спілкування, за другим – дружнє, прихильне, неприхильне, вороже спілкування. У такій системі типів тональності знаходять свій вияв і стійкі словесні комплекси – фразеовідповіді.

За результатами нашого дослідження, фразеовідповіді активно функціонують у творчості відомих українських письменників Євгена

Гуцала та Олександра Ільченка. Основна функція фразевідповідей полягає в тому, що вони є матеріалом творення сміхових ситуацій із проекцією на особливості української лінгвокультури. Крім цього, комунікативно-прагматична функція фразевідповідей полягає також у тому, що вони дають можливість учасникам розмови ухилитися при необхідності від відповіді або виявити непогодження з вихідною реплікою одного із комунікативів.

У гумористичному дискурсі для успішної реалізації жартівливої інтенції необхідно використовувати специфічну послідовність мовленевої діяльності: налаштованість учасників діалогу на гумористичне спілкування, серйозну або наче серйозну розповідь, несподіване переключення тональності. Багатьом персонажам творів Є. Гуцала та О. Ільченка допомагає в цьому аспекті використання фразеологізованих відповідей.

У перспективі дослідження – подальше виявлення особливостей функціонування фразевідповідей у гумористичному дискурсі на матеріалі творів відомих українських письменників-гумористів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1998. – 896 с.
2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004. – 390 с.
3. Шмелёва А.Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. – М., 2002. – 224 с.
4. Шурина Ю.В. Шутка как речевой жанр: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Новгород, 1997. – 24 с.
5. Якубинский Л.П. Язык и его функционирование. – М., 1986. – 147 с.
6. Maxwell J.M. For you a special language-marketll "Papers from the Parasession on language and Behavior". – Chicago, 1981. – 98 p.

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

1. Гуцало Є.П. Позичений чоловік. Приватне життя феномена: Роман-диалогія. – К., 1982. – 711 с.
2. Ільченко О.Є. Твори в двох томах. – Т.1: Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця: Роман. – К., 1979. – 693 с.

АНОТАЦІЯ

Стасевський С., Ковальова Г. Фразевідповіді як один із засобів гумористичного дискурсу (на матеріалі творів Є. Гуцала та О. Ільченка)

У статті досліджується проблема гумору, сміху засобами мови. На матеріалі творів відомих українських письменників Є. Гуцала та О. Ільченка автор виявляє особливості функціонування фразевідповідей у гумористичному дискурсі. У пропонованому дослідженні простежено особливості культурно-психологічних характеристик гумористичного спілкування, а також показано особливості виявлення мовного сміху в середовищі стійких словесних комплексів, що виконують роль відповідей на репліки в діалогічному спілкуванні. Крім цього, підкреслено думку про те, що власне фразевідповіді є специфічним матеріалом творення сміхових ситуацій із проекцією на особливості української лінгвокультури.

SUMMARY

Stasevskij S., Kovaliova G. The phraseological answer is one of the methods of humorous discussion (being based on the material E. Gusala's writing and O. Ilchenko's writings)

There is a studing of humour problem, laughter by means of language in article. On the materials of well-known ukrainian writers as E. Gusalo and O. Ilchenko, the author discovered the peculiarities of functionings phraseological answers in humorous discussion. In the suggested investigation have been investigated the peculiarities of cultural and psychological descriptions of humorous intercourse, and there was also shown the peculiarities detection of the linguistic laughter in the surroundings of stable philological complexes, that execute the role of answers on the catchword in dialogue. Moreover, it would be better to mention that the phraseological answers is the particular material of the sitting-up laughable situations according to the peculiarities of Ukrainian linguistics culture.